

Kelemen Miklós

A „védelmi veszélyhelyzet” (tumultus) mint rendkívüli állapot a Római Köztársaságban

Közismert, talán már közhelyesen is túlhangsúlyozott, hogy a római állam története során folyamatosan háborúzott, hadiállapotban állt, lényegében minden évben háborút szervezett. Azt sem kell külön igazolni, hogy Róma felemelkedését és terjeszkedésének történelmi mércével is példátlan folyamatoságát leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a rómaiak valamennyi riválisuknál nagyobb hatékonysággal tudtak háborúzni: az egyes háborúkra felkészülni, erőforrásait mozgósítani, végül magát a háborút megvívni.¹ A folyamatos háborúszervezés legfontosabb kormányzati feladatként való állandósulása nyomán a római állam közjogilag folytonosan egy – modern értelemben vett – „háborús veszélyhelyzet” keretei között működött, függetlenül attól, hogy „rendes” *magistratusok* (leginkább: *consulok*) vagy a „rendkívüli megbízásokat” viselő főtisztviselők (például *dictator*) irányították az államot és vezették a római hadseregeket.

A „rendes” és „rendkívüli” jellegű tisztviselői felhatalmazások – mai szempontok szerinti – elkülönítésének problematikája nyomán utalhatunk még arra is, hogy a – szakirodalmi kategorizálásban – „rendes jogrendet” jelentő kettős consulság főtisztviselői által gyakorolt főhivatalnoki hatalom, a *consuli imperium* is tartalmazott „rendkívüli jellegű” felhatalmazást, hiszen a *consulok domi militiaeque* viselték tisztségüket úgy, hogy a római városhatárokon (*pomerium*) belül (és annak körzetében) korlátozottabb, „civil jellegű” *imperiumot* gyakoroltak (*imperium domi*), míg a városfalakon túl, a római hadsereg főparancsnokaként, az *imperium militiae* keretében már kifejezetten katonai természetű, „háborús veszélyhelyzetnek” megfelelő jogosítványaik voltak. A rendkívüli tisztviselést és *imperiumot* jelentő *dictator*t is az egyik *consul* nevezte ki egy „rendes” hatalomgyakorlás keretei között megtehető „rendkívüli” intézkedés formájában. Ez a sajátos kettősség érvényesült a hadiállapot magasabb szintjének minősülő „védelmi veszélyhelyzet”, a *tumultus* esetében is, amikor a „rendes” jogrend szerint főhivatali viselő *consuloknak* biztosítottak

¹ BRUNT 1971: 3–10; RICH 1983: 288; ROSENSTEIN 2002: 164.

„rendkívüli” jogokat, ráadásul éppen a városfalakon belüli, „civil” *imperium* körében értelmezhető hadseregszervező sorozás, a *dilectus* során.²

A hadseregek közösség és a hadsereg „alkotmányos egyensúlya”

Rómában már a korai időktől – a hagyomány szerint a Kr. e. 6. században uralkodó Servius Tullius királytól, majd a 6–5. század során folyamatosan – az állam legfontosabb feladataként intézményesült a folyamatos háborúszervezés és az évről évre ismétlődő hadseregszervezés, ami jelentős különbséget jelentett a korábbi, alkalmi jellegű és az erőforrásokat csak részben kihasználó nemzetségek, *gens*ek általi katonaállításhoz képest.³ A polgárok fegyverképesség alapján kialakított vagyoni osztályozásán alapult az ekkor intézményesült „katonai jellegű” népgyűlés (*comitia centuriata*), amelynek keretében a fegyverképesség és a hadseregszervezés a politikai jogoknak is alapjává vált.

A hadseregszervezés és a háborútervezés államszervező főfeladatából következett, hogy az állam legfontosabb testülete, a(z) – ugyancsak Servius Tullius királyhoz kötött – „szavazócenturiákból” álló népgyűlés, a *comitia centuriata* intézményesítette a hadsereget, de nem a tulajdonképpeni, aktuális fegyveres erőt, hanem a katonáskodó római polgárok által alkotott *hadviselő közösséget*. Bár a törvényalkotás jogkörei és képviseleti jellege csábító lehetőséget kínál arra, hogy a római népgyűlésben a modern polgári államok törvényhozó testületének valamiféle történelmi előképét lássuk, mégis rá kell mutatnunk, hogy a *comitia centuriata* nem a népképviselet, hanem a tág értelemben vett hadsereg, a hadviselő közösség vagy „hadseregek közösség” politikai intézményesítésére szolgált és ennek a hadseregek közösségnek a politikai részvételi jogait biztosította. Róma a hadseregek közösség köztársasága, *res publicája* volt, de nem volt demokrácia. A *comitia centuriata* lovasságot és jól felfegyverzett gyalogságot domináns helyzetbe hozó szavazócenturiák szerinti szavazási rendje éppúgy diszkriminatív volt, mint a vagyoniilag fegyverképtelen polgárok, a *capite censi* rétegeinek kizárása a politikai döntéshozatalból.⁴

A politikailag intézményesült hadseregek közösségből képződött meg évről évre az éppen hivatalba lépő *consulok* vezetésével az aktuális háborúban részt vevő hadsereg az állami sorozás (*dilectus*) eljárásának keretében úgy, hogy a hadseregek közösség politikai képviseletét ellátó *comitia centuriata* választotta meg a hadsereg vezetőit, a hadvezéri hatalommal bíró *magistratusokat*. A hadseregek közösség tagjai számára differenciált politikai jogokat adó római államrend keretei között a hadseregek közösségből megképződött hadsereg nem vált állandó

² RÜPKE 1990: 67; DROGULA 2007: 420.

³ PÓKECZ KOVÁCS 2014: 15.

⁴ BRAND 1968: 9–10; BENEDEK – PÓKECZ KOVÁCS 2021: 28–29.

testületté, és a hadseregek közösséget megillető politikai jogok sem fejlődtek a hadsereg által gyakorolható közhatalmi jogosítványokká. A római légiókra és szövetséges kontingensekre épülő haderőt minden évben újjászervezték úgy, hogy nemcsak újoncokat soroztak, hanem a régi katonák egy részét el is bocsátották, és visszairányították „polgári életébe”, megakadályozva egy hosszú ideig egyben tartott és élethivatás-szerűen katonáskodó, társadalom felett álló „hivatásos” katonai csoport kialakulását. Ugyancsak kiemелendő, hogy a hadsereg vezetését „politikus civilek”, pontosabban a hadseregek közösség által jellemzően egy évre választott vezetők, a *consulok* és *praetorok* látták el.

Első ízben talán Veii ostromakor (Kr. e. 406) merült fel komolyabban a hadseregek közösség és a hadsereg elválasztásának kérdése, a költségtérítést szolgáló állandó zsold, a *stipendium* juttatásának bevezetésével. Amellett, hogy „a nép még sohasem fogadott ekkora örömmel semmiféle intézkedést” (Liv. 4.60.1), a lépés politikai szempontból meglehetősen aggályosnak tűnhetett, mivel a polgárok katonáskodásának téli szünetet átívelő meghosszabbítása előre vetítette egy állandó jellegű hadsereg létrejöttét. Különösen a „folyamatos háború jogcímét” (*continuatae militiae causam*) tartották a néptribunusok aggályosnak, amely a korábbi, rossz emlékű, rendkívüli jogrendekre emlékeztetett. Ugyancsak nagy fokú elővigyázatosságra intett, hogy a katonáskodó polgárokat – állandó fegyverben tartásukkal – kivonják a közügyekből és eltérítik a közügyekben való részvétel lehetőségétől (Liv. 5.2–4). A *stipendium* bevezetése és a több éven át tartó katonáskodás lehetővé tétele azért nem jelenthette mégsem a katonaság politikai hatalmának intézményesítését, mivel a tényleges hadsereget „alkotmányosan” ezt követően is elválasztották a hadseregek közösségtől, szigorúan utóbbinak hagyva meg a politikai hatalomgyakorlás jogosítványait. A *hadseregek közösség* politikai hatalomgyakorlása így nem alakult át a hadseregek közösség döntései nyomán létrehozott *hadsereg* politikai hatalomgyakorlásává.

Ez utóbbi, kiemelkedően fontos kritérium megvalósulása szempontjából volt lényeges az az esemény, amikor a Kr. e. 357-es év egyik *consulja*, Gnaeus Manlius a táborban tartózkodó seregével szavaztatott meg egy törvényjavaslatot, amit végül a *senatus* is jóváhagyott. A néptribunusok „nemcsak a törvénytől, de méginkább a példától” (*non tam lege quam exemplo*) megrettenve halálbüntetést indítványoztak arra, aki a jövőben a Városon kívül tart katonai népgyűlést, hiszen így a *consulok* hűségére felesküdt katonákkal (*per milites iuratos in consulis verba*) még a nép számára – értsd: a hadseregek közösséget kifejező népgyűlés tekintélyvesztése szempontjából – végzetes döntést is meg lehetne szavaztatni (Liv. 7.16).

A politikai jogok gyakorlásának állandó intézményekhez, valamint Róma városához kötése garanciális biztosíték volt arra, hogy ne alakulhasson ki olyan „alkotmányellenes” állapot, amelyben a hadseregek közösség helyett a – Róma határain kívül állomásozó – „tényleges hadsereg” gyakorolja a legfontosabb, közösséget megillető politikai jogosítványokat.

Ezt biztosító további közjogi szabály volt az is, miszerint a hadseregparancsnokságot jellemző módon betöltő *dictator*t kizárólag „római földön” (*agro Romano*) lehetett kijelölni és felhatalmazni,⁵ ahogyan a „rendes” *consulok* sem vehették át a hadsereg irányítását addig, amíg Rómában el nem végezték a kötelező szertartásokat.⁶ Kr. e. 177-ben C. Claudius Pulcher *consult* még tartományából is visszahívták, mivel fogadalomtétel és harci ruhába öltözött hivatalszolgák, *lictorok* nélkül, szándékáról csupán *consult*ársát értesítve vonult ki tartományába és – Livius szavaival – „viselkedését még nagyobb meggondolatlanság jellemezte, mint elutazását” (Liv. 41.10). A meggondolatlan főhivatalnoknak saját hadserege és tisztjei sem engedelmeskedtek, amíg el nem végezte az elmaradt rituálét.

A *dilectus* „rendes” és „rendkívüli” hadiállapot idején

A Servius Tullius nevéhez kapcsolt, vagyoni besorolás és census alapján álló hadkiegészítési rendszer a római polgárok tényleges hadseregbe állítása és besorozása, az úgynevezett *dilectus* eljárása révén realizálódott.⁷ A *dilectus*t megalapozó hadseregszervezés és hadjárat-tervezés joga a római államot irányító politikai hatalom kiemelt elemét képezte, szorosan kapcsolódott a főtisztviselői hatalom, az *imperium* jogosítványához.

A sorozás folyamatának rekonstruálásához elsősorban Polybios *Historia* című művében olvasható leírását vesszük alapul (Polyb. 6.19–26), amely szerint a hadköteles római polgárok (*iuniores*) a Capitolium előtti téren sorakoztak fel kiválogatás céljából (Polyb. 6.19. 1).⁸ A *dilectus* politikai szempontból leginkább „szenzitív” fő sajátossága az volt, hogy a hadseregszervezést jelentő sorozás Róma falain belül zajlott, vagyis olyan területen, ahol a *consulok* csak polgári közhatalmat (*imperium domi*) gyakoroltak, amelyet jelentősen korlátozhatott a néptribunusok által gyakorolható közbelépési lehetőség vagy vétőjog, az úgynevezett *intercessio*. A főtisztviselőket megillető *intercessio* a néptribunusok esetében azzal vált még kifejezettebbé, hogy annak eszközével nemcsak felléphettek más főtisztviselővel szemben, de kifejezetten meg is akadályozhattak főtisztviselői intézkedéseket vagy egyes határozatok érvényre juttatását.

A *dilectus* politikai szempontból is kiemelt jelentőségét mutatja, hogy a korai idők „polgárjogi” harcaiban a *plebeiusok* fő nyomásgyakorló eszköze éppen a sorozás, a *dilectus intercessio* eszközével történő megakadályozása volt, Livius szemléletes megfogalmazásában:

⁵ KUNKEL–WITTMANN 1995: 702; LÜBTOW 1965: 109.

⁶ Ilyen volt például az állatáldozat bemutatása hivatalbalépéskor (Liv. 41.14.7), a capitoliumi fogadalom elmondása (Liv. 45.39.11), a kötelező ünnepek megtartása és a madárjósítás. Ezek elmaradása esetén nem tekintették *magistratus*nak a tisztviselőt, csupán magánembernek (Liv. 21.63.11).

⁷ PEARSON 2021: 24–30.

⁸ DE LIGT 2007: 115–116.

a katonai szolgálat megtagadása az atyákkal szemben bevethető „legélesebb fegyvert” (*trium acerrimum*) jelentette (Liv. 3.69.2). Ilyenkor a néptribunusok mindenrová követték az *imperiummal* rendelkező *consulokat*, és amikor azok sorozásba kezdtek, minden egyes döntésük ellen nyomban főhivatalnoki vétóval, *intercessióval* éltek, „fizikailag” is megakadályozva, hogy bármely kijelölt személy letehesse a katonai esküt (*nemo invitus sacramento diceret* – Liv. 4.53.2).⁹ Többek között ezt az „alkotmányos patthelyzetet” kívánta orvosolni a kettős *consulság* azon rendkívüli formája, amikor az egyik *consul*, a *senatus* hozzájárulásával, egy rendkívüli hatalommal rendelkező *dictator*t jelölt, az ő intézkedéseivel szemben ugyanis a korai időkben még nem volt lehetséges az *intercessio*, így a *dilectust* a néptribunusok ellenállása mellett is meg lehetett tartani (Liv. 3.27).

A *consulok* általi *dictator*jelölés esetén a „rendes hadiállapotnak” tekinthető kettős *consulságot* felfüggesztették, és „rendkívüli háborús veszélyhelyzet” lépett életbe. Ennek ideje alatt a *consulok* hivatali hatalma „nyugodott”, ami azt jelentette, hogy az egyik *consul* által, *senatus* határozata (*senatus consultum*) alapján kijelölt *dictator* átvette mindkét *consul* egyesített hatalmát (ez volt a *summum imperium*), de a *consulok* továbbra is viselték címüket (*imperium* nélkül). Ez utóbbit jelzi, hogy a *dictator* lemondását vagy féléves hivatali idejének lejártát követően a *consuli* évből esetlegesen hátra lévő idő alatt a *consulok* ismét betölthették hivatalukat, továbbá a *consulok* a *dictator* hivatali ideje és főparancsnoksága idején is vezethettek hadseregeket (még ha nem is fővezéreként). A szakirodalmi elemzések másik oldalról történő megközelítésében viszont éppen az egyszemélyi vezetés az „eredeti”, az egykori király közjogi örököseként tovább élő *dictator* tisztsége pedig annak időben korlátozott, *consuli* rendszerbe illesztett formája.¹⁰

A *dictator* jogkörében megtartható *dilectus* a rendkívüli veszélyhelyzetnek megfelelő „rendkívüli sorozásnak” minősült, amelynek legfontosabb sajátossága volt, hogy a *dilectusszal* egy időben törvénykezési szünetet (*iustitium*) hirdettek, így nem volt lehetőség sem jogorvoslattal, sem az *intercessio* eszközével akadályozni a sorozást és a hadseregszervezést.¹¹ A *dictator* által elrendelt, alapesetben is rendkívüli jellegű *dilectus* még kifejezettebb formáját jelenthette, amikor a rendkívüli háborús veszélyhelyzethez a védelmi veszélyhelyzet (*tumultus*, *tumultus Gallicus*) állapota is társult, és a sorozás során egyébként érvényesíthető mentességeket felfüggesztették (*dilectus sine vacationibus habitus esset* – Liv. 7.28.3), vagy – még súlyosabb veszély esetén – a „válogatást” jelentő sorozás helyett valamennyi katonakorú polgárral letették a katonai esküt (*omnes iuniores sacramento adegit* – Liv. 7.9.6).

⁹ További alkalmakra a sorozás néptribunusok általi megakadályozására lásd még Liv. 2.43; 2.44; 3.11; 3.25; 3.30.

¹⁰ HAVAS–HEGYI–SZABÓ 2007: 103.

¹¹ A *dictatori* sorozás (*dilectus*) és törvénykezési szünet (*iustitium*) egyidejű kihirdetésére lásd 3.27.2; 4.26.12; 7.6.12.

A tumultus mint „védelmi veszélyhelyzet”

A „védelmi veszélyhelyzet” modern fogalmával körülírható *tumultus* a különlegesen veszélyesnek minősített háborús állapot idején elrendelt sorozást jelentette, lényegében a *dilectus* rendkívüli formáját takarta, amelynek keretében – a polgárok rendes hadkötelezettségén túlnyúló – rendkívüli jellegű, általános mozgósítást rendeltek el. A *tumultus* védelmi veszélyhelyzete idején a sorozással összefüggő mentességek nem érvényesültek: így például a 46. életévüket betöltöttöket is besorozhatták, felfüggesztették a testületeknek, városoknak, kikötőknek megadott általános mentességeket éppúgy, mint a személyes jellegű felmentéseket. A háborús veszélyhelyzetet is a *senatus* állapította meg, és nyilvánította ki (*tumultum esse decrevit* – Liv. 34.56.11).

A *terminus technicus*nak nem tekinthető,¹² „külső” támadás által kiváltott *tumultus* több szempontból párhuzamba állítható a lázadás (*seditio*) állapotával, amely elsősorban „belső” felkelést, zavargást, politikai válságokat takart (*domi seditiones*), külső ellenséggel szemben vívott háború (*bellum*) nélkül.¹³

Ahogy Livius a második pun háború és az akkor előállt ellenséges katonai jelenlét nyomán felfüggesztett mentességek részletezése (Liv. 27.38) során jelzi: a háborús veszélyhelyzet alapja az ellenség Italia területén tartózkodása és az azzal összefüggő megnövekedett fenyegetettség, félelem (*belli terror duplicatus*). A veszélyhelyzeti hadiállapot ideje alatt a rendes *dilectus* szabályai és mentességei nem érvényesültek, mivel ellenség állomásozott Italia területén (*cum in Italia hostis esset*). Ilyen okok miatt például Kr. e. 207-ben a korábbi emberveszteségekre tekintettel hét, egyébként szolgálatmentességet élvező, pontosabban saját partszakaszának védelmével megbízott tengerparti kolóniából már csak kettőnek hagyták meg a sorozás alóli mentességet, de még az ezekben élő hadköteles korúak sem hagyhatták el 30 napnál hosszabb időre városukat, hogy szükség esetén mégis rendelkezésre állhassanak, vagyis a felmentés az ő esetükben is bármikor felfüggeszthető volt (Liv. 27.38.3). A *dilectus* érintő mentességek ilyenkor azért nem érvényesültek (*dilectus sine vacationibus habitus esset*), mivel a hivatalba lépő *magistratus* a felmentési okokat figyelmen kívül hagyhatta (Liv. 8.20), vagy a felmentések jogosságának vizsgálatát későbbre halaszthatta (Liv. 3.69).

A mentességek felfüggesztésére több példát is szolgáltatnak a második pun háború válságos éveit. Kr. e. 214-ben a római *censorok* négy évre visszamenőleg ellenőrizték a felmentésben részesülőket, majd mozgósítottak 2000, korábban felmentésére tekintettel hadba

¹² GOLDEN 2013: 42–86.

¹³ A „külső” háború (*bellum*) és a „belső” (*domi*) felkelés (*foris bella, domi seditiones*) határozott elkülönítésére lásd Liv. 4.35.3; 6.1.1.

nem lépett újoncot úgy, hogy nem hivatkozhattak sem felmentési okra, sem betegségre (Liv. 24.18). Két évvel később (Kr. e. 212-ben) külön vizsgálóbizottságokat állítottak fel, hogy vegyék számba minden nyilvános helyen a besorozható polgárokat, és még akkor is állítsák be őket a seregbe, ha nem érték el a 17 éves kort. A „fiatalok felkutatását” (*conquisitionem ingenuorum*) végző háromfős bizottságokat *senatusi* határozat alapján állították fel (Liv. 25.5).

A háborús veszélyhelyzetnek külön nevezett típusa volt a gall támadás miatti veszélyhelyzet (*tumultus Gallicus*), amely a Rómát érintő tragikus, 387-es gall invázió élményéből táplálkozhatott. A *tumultus gallicus* rendkívülisége is elsősorban a mentességek figyelmen kívül hagyásában tükröződött. A Kr. e. 390 körül keletkezett *lex de vacatione militiae* értelmében még a papi testületek tagjai is csak azzal a kitételrel kapták meg a katonai szolgálat alóli, jogszabály biztosította mentességet (és vélhetően a hadiadó-mentességet is), hogy a *tumultus gallicus* idejére azokat felfüggesztették (Plut. *Marc.* 3.3; Plut. *Cam.* 41.6). A gall támadások kiemelt jelentőségét mutatja további példaként a Kr. e. 329. év, amikor a gallok elleni hadjáratra Mamercus consul mindenkit, még a fegyveres katonai szolgálat alól általában felmentett mestereket és kézműveseket is besorozta, mivel arra kapott parancsot, hogy a mentesség „bármely engedelme nélkül” (*sine ulla vacationis venia*) tartson sorozást (Liv. 8.20).

A rendkívüli sorozásra alapot adó védelmi veszélyhelyzet mellett a *tumultus* tágabb értelemben jelenthetett olyan katonai vagy politikai helyzetet is (például lázadás, rabszolga-felkelés), amely gyors cselekvést, azonnali reagálást igénylő szervezést tett szükségessé. Megjegyzendő még, hogy a *tumultarius* a források szóhasználatában számos esetben kifejezetten sietős, elsietett akciót, toborzást vagy szervezést jelölt. Az így megszervezett haderő „sebtében gyűjtött seregnek” (*tumultuario exercitu collecto signis collatis*), az így foganatosított toborzás „hevenyészett sorozásnak” (*tumultuario dilectu*) minősült,¹⁴ a besorozott katonák pedig „hamarjában besorozott csapatokat” (*tumultuario dilectu conscriptos*) jelentettek,¹⁵ amelyeknek az elvesztése nem is számított komoly veszteségnek.¹⁶

Tekintetbe véve, hogy Róma folyamatosan „hadiállapotban” állt, és az évente választott – akár „rendes”, akár „rendkívüli” – főtisztviselők első és elsődleges feladata volt az aktuális háború és az azt megvívó hadsereg megszervezése, talán kimondható, hogy a római állam „alkotmányos működésében” a háborús állapot nem „rendkívüli alkotmányos jogrendet”, valamiféle „háborús veszélyhelyzetet” jelentett, hanem éppen a közjogi intézmények

¹⁴ Liv. 37.57.5; 32.26.

¹⁵ Liv. 43.11.

¹⁶ Liv. 34.56.11. A magyar fordítás (Muraközy Gyula) *tumultust* itt a „lázas” szóval adja vissza.

rendes kereteit. A római „köztársasági alkotmány” és a *res publica* referenciapontjait jelentő intézmények (*senatus*, *magistratus*ok, népgyűlések) leginkább közjogi keretet adtak a háborúszerzés elsődleges közfeladatahoz, amelyre az egymást követő „rendkívüli állapotok” kívánalmainak megfelelően építhették az éppen felmerülő kihívásokhoz igazodó kormányzati megoldásokat.

A kettős consulság keretében kihirdetett *tumultus* mint „védelmi veszélyhelyzet” a „rendes hadiállapot” és a *dictator*jelöléssel kialakított „rendkívüli háborús veszélyhelyzet” (mint rendkívüli kettős consulság) közötti, átmeneti jellegű hadiállapotot jelentette. A *consul*ok által gyakorolható jogosítványok ilyenkor ugyan nem érték el a *dictator* lehetőségeit, de jóval szélesebb jogköröket kaptak a hadseregszervezés és a háborútervezés terén, mint a *dilectus* rendes keretei között. Mindezen (alábbi táblázatban is összegzett) sajátosságok alapján indokoltnak tűnik a kettős *consulatus* keretei között érvényesített védelmi veszélyhelyzet (*tumultus*) állapotát a „rendkívüli jogrendek” külön kategóriájának tekintenünk.

„kormányforma”	kettős consulság	kettős consulság „védelmi veszélyhelyzetben”	dictatura „rendkívüli kettős consulság”
hadiállapot	hadiállapot	hadiállapot	hadiállapot
a rendkívüli jogrend alapja	„rendes hadiállapot”	„védelmi veszélyhelyzet”	„rendkívüli háborús veszélyhelyzet”
a dilectus keretei	dilectus	dilectus + tumultus	dilectus + iustitium (+tumultus)

Irodalom- és forrásjegyzék

- BENEDEK Ferenc – PÓKECZ KOVÁCS Attila (2021): *Római magánjog*. Budapest: Ludovika.
- BRAND, Clarence Eugene (1968): *Roman Military Law*. Austin, TX – London: University of Texas.
- BRUNT, Peter A. (1971): *Italian Manpower 225 BC to AD 14*. Oxford: Oxford University.
- DROGULA, Fred K. (2007): Imperium, Potestas, and the Pomerium in the Roman Republic. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 56(4), 419–452. Online: <https://doi.org/10.25162/historia-2007-0027>
- GOLDEN, Gregory K. (2013) *Crisis Management During the Roman Republic: The Role of Political Institutions in Emergencies*. Cambridge: Cambridge University Press. Online: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139507462>
- HAVAS László – HEGYI W. György – SZABÓ Edit (2007): *Római történelem*. Budapest: Osiris.
- DE LIGT, Luuk (2007): Roman Manpower and Recruitment During the Middle Republic. In ERDKAMP, Paul (szerk.): *A Companion to the Roman Army. Blackwell Companions to the Ancient World. Ancient History*. Malden, MA: Blackwell, 114–131. Online: <https://doi.org/10.1002/9780470996577.ch8>
- KUNKEL, Wolfgang – WITTMANN, Roland (1995): *Staatsordnung und Staatspraxis in der Römischen Republik. 2. Abschnitt: Die Magistratur*. München: C.H. Beck.
- LÜBTOW, Ulrich von (1965): Die römische Diktatur. In FRAENKEL, Ernst (szerk.): *Der Staatsnotstand*. Berlin: Hess, 91–137.
- PEARSON, Elizabeth H. (2021): *Exploring the Mid-Republican Origins of Roman Military Administration. With Stylus and Spear*. London: Routledge. Online: <https://doi.org/10.4324/9781003014768>
- PÓKECZ KOVÁCS Attila (2014): *A királyság és a köztársaság közjogi intézményei Rómában*. Budapest–Pécs: Dialóg Campus. Online: <http://real.mtak.hu/id/eprint/28035>
- RICH, John (1983): The Supposed Roman Manpower Shortage of the Later Second Century BC. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 32(3), 287–331. Online: <https://www.jstor.org/stable/4435854>
- ROSENSTEIN, Nathan (2002): Marriage and Manpower in the Hannibalic War: Assidui, Proletarii and Livy 24.18.7–8. *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 51(2), 163–191. Online: <https://journals.scholarsportal.info/browse/00182311/v51i0002>
- RÜPKE, Jörg (1990): *Domi militiae: die religiöse Konstruktion des Krieges in Rom*. Stuttgart: Franz Steiner. Online: https://www.academia.edu/5695982/1990_Domi_militiae_Die_religi%C3%B6se_Konstruktion_des_Krieges_in_Rom